ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

(Մահվան 700-ամյակի առթիվ)

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Կիրակոս Գանձակեցին սիրում է պատմության թելը ընդհատել և խոսել իր մտերիմների ու մտերմական հարաբերությունների մասին, որի շնորհիվ հաճախ կարևոր տեղեկություններ ենք իմանում։ Խոսելով Ալավկա որդի Դավթի մահվան մասին՝ ի միջի այլոց, հիշում է, որ Ալավկա որդի Դավիթը, Թոքակերի որդի Գրիգորը և Վանականը նստած դրույց էին անում, ու անմիջապես ավելացնում է, թե այս երեքն էլ Գանձակի երկրից էին, «որտեղից և ես եմ»։ Այս նշանակում է, որ Կիրակոսը Գանձակի երկրից է իսկապես և ոչ թե քաղաքից։ Իսկ Գանձակի երկիրը ընդարձակաձավալ մի տարածք էր։

Ուրեմն Կիրակոսը, ըստ իր հայտարարության՝ ծնվել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Գանձակ երկրում, որի մեջ մտնում էին Գետիկը, Հաղբատինը, Ամարասը, Դիզափայտը և այլ վայրեր։ Թե այս վայրերից որն է նրա ծննդավայրը, մինչև այժմ հայտնի չէ։

Կիրակոսին Գանձակեցի շատ ուշ են կոչել։ Գրքի վերնագիրը համարյա բոլոր ձեռագրերում միևնույն կաղապարով է գալիս և, ինչպես երևում է գրությունից, իրեն չի պատկանում, այլ գրված է հետագա գրիչների ձեռքով։ Այդ վերնագիրն է. «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թեացեալ։ Արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտ Գետկայ»։ Բոլոր ձեռագրերն էլ չնչին փոփոխություններով ունեն սույն վերնագիրը։ Մեր պրպտումները, թե երբ է Կիրակոս անվան վրա Գանձակեցի ավելացվել, մեզ հասցրին XVII դարը։ Դրանից հին նշում ոչ մի տեղ չենք գտնում։ 1617 թ. արտագրված մի ձեռագրում (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, № 5587) գրված է. «Ի պատմութենէ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ»[1]։ Նրա անունը հիշատակող բոլոր պատմիչներն էլ կա՛մ Կիրակոս են կոչում, կա՛մ Կիրակոս Վարդապետ, իսկ ինքը իրեն անվանում է Կիրակոս Արևելցի։ Հետագա պատմաբաններից Կիրակոսին Գանձակեցի կոչողներից ամենահինը Միքայել Չամչյանն է, որի «Պատմութիւն Հայոցը»[2] լույս է տեսել 1784 թ.։ Ամենայն հավանականությամբ այս վերջին աղբյուրից էլ Մխիթարյանների միջոցով ընդհանրացել է Կիրակոսի Գանձակեցի հորջորջումը։ Նրա երկի բոլոր հրատարակությունները՝ սկսած 1858 թ., արդեն որդեգրել են այդ անվանումը։ Կիրակոսը կոչվել է նաև Գետիկցի, Արևելցի։

Կիրակոս Գանձակեցին ծնվել է 1203 թ.։ Նա մեր պատմիչների մեջ այն բացառիկներից է, որոնք երբեմն իրենց մասին հիշատակություններ են ա-

---

1 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 2 (Առաջաբանում)։

2 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 16։

նում հենց այնպես, ի միջի այլոց, և ուսումնասիրողները այդ թանկագին «ի միջի այլոցներից» տեղեկություններ են քաղում տվյալ հեղինակի մասին. Մենք արդեն այդպիսի մի դիպվածական խոսքից իմացանք, որ Կիրակոսը Գանձակի երկրից է։ Այդպես էլ որոշում ենք նրա ծննդյան ժամանակը։

Գանձակեցին իր «Հայոց պատմության» 33-րդ գլխում պատմում է մի ասորի ազդեցիկ մարդու մասին, որի անունը Ռաբան էր, և սա արժանացել էր թաթարների խաքանի ջերմ վերաբերմունքին։ Խաքանը նրան հայր էր կոչել։

Օգտվելով այդ բարեհաճ ուշադրությունից՝ ասորի Ռաբանը օգնում է բոլոր քրիստոնյաներին։ Այս Ռաբանի մասին պատմելիս, միտքն է գալիս հիշատակելու իր տարիքը՝ հետևյալ ձևով. «Եւ այս նկարագրությունս տվյալ պահին եղավ, հայոց վեց հարյուր իննսուն թվականն էր» (1241 թ.)։ Շարունակության մեջ ավելացնում է. «Մեր կյանքի քառասունամյա. մի քիչ ավել կամ պակաս, ժամանակն էր»։

«Մի քիչ ավել կամ պակաս» ավելորդ մի արտահայտություն չէ Գանձակեցու համար։ Նա քսանութ տարի հետո Հայսմավուրքի հիշատակարանում գրում է. «Աստծու հույսով և նրա սրբերի սիրով ես նվաստ հոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցիս միատեղ հավաքեցի աստծու սրբերի տոները (բնագրում՝ «զտօն») ըստ յուրաքանչյուր օրվա հիշատակության։ Գրեցի նաև պատմությունը նրանց, որոնց համար Հայսմավուրք գրքում չէր գրված, ու խառնեցի նախապես դասավորվածներին։ Եվ աղաչում եմ տոնողներիդ ու գրողներիդ (գրիչներին, որոնք որ արտագրելու կլինեն) գրել նաև այս խոսքի հիշատակարանը, որպեսզի դուք ևս գրվեք կյանքի գրքում։ Իսկ ով կջնջի մեր գրածը, թող ինքը ևս չնջվի կյանքի գրքից։ Եվ այս գործը կատարվեց 718 թվականին Կիլիկիա երկրում, Սիս մայրաքաղաքում Հեթումի թագավորության ու նրա որդի Լևոնի իշխանության առաջին տարում, մեր պանդուխտ կյանքի 66 տարեկանում, երբ ավարտվեց ի փառս աստծու, հավիտյան, ամեն»[3]։

Այս հիշատակարանի տվյալը նկատի ունենալով՝ Ալիշանը Գանձակեցու ծնունդը դնում է 1203 թ., որովհետև, եթե հայոց 718 թվականին, այսինքն՝ 1269-ին, Կիրակոսը եղել է 66 տարեկան, առանց ավել կամ պակաս հիշատակելու, ապա պետք է ընդունել, որ իսկապես նա ծնվել է 1203 թ.։

Ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանը առարկում է այս թվականի դեմ՝ ընդունելով, որ Գանձակեցին պետք է ծնված լինի 1201—02 թթ.։ Մեր կարծիքով այսպիսի առարկության հարկ չկա, որովհետև երբ 38—39 տարեկան մեկին հարցնում ես տարիքը, հաճախ ասում է, մոտ քառասուն տարեկան։ Գանձակեցու «ավել կամ պակաս» ասածը մոտն է, որ մենք ներկայումս հաճախ ենք գործածում՝ նույնիսկ մեր ծննդյան ոչ միայն տարեթիվը, այլև օրը գիտենալով հանդերձ։ Այնպես որ կասկածի տակ չպետք է առնել 1203 թ.։ Քանի որ 1269 թ. Սիսում գրված Հայսմավուրքի հիշատակարանում հաստատապես ասված է, թե ինքը՝ պատմիչը, 66 տարեկան է, ուստի դա պետք է հիմք ընդունել և հաշվել, որ 1973 թ. լրանում է Գանձակեցու ծննդյան 770 տարին։

Մի հիշատակարանում, որ նույնպես Ալիշանն է բերում, Գանձակեցին գրում է, թե ինքը տեսել է Մխիթար Գոշին։ Մխիթար Գոշը մեռել է 1213 թ.։ Շատ հավանական է, որ Գանձակեցին Գետիկի վանքը գնացած լինի 6—7

3 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

տարեկան հասակում, առնվազն մի երեք տարի աշակերտած լինի վանքում Գոշի կենդանության օրոք, երբ Գոշը Նոր Գետիկի առաջնորդը, տերն ու տնօրենն էր։

Այստեղից պետք է ենթադրել, որ Գանձակեցին վաղ մանկությունից տրվել է Գետիկի վանքը ուսման։

Երբ Գոշը վախճանվել է, ինչ-ինչ պատճառներով Կիրակոսը հեռացել է Նոր Գետիկից և գնացել է Տավուշ, ուր հռչակված էր Վանական վարդապետի Խորանաշատ վանքը իր նշանավոր դպրոցով ու վանահայր Վանականով։ Նշենք, որ Վանականը աշակերտել է Գոշին և դուրս է եկել Նոր Գետիկի դպրոցից, որտեղ ուսուցիչ էր նրա ավագ եղբայր Պողոսը։

Թե որ թվականին է Կիրակոսը գնացել Խորանաշատ վանքը՝ Վանականի մոտ, հայտնի չէ։ Պետք է կարծել, որ դա չէր կարող տեղի ունենալ Գոշի մահից անմիջապես հետո, որովհետև Խորանաշատը կառուցվել է 1215—1220 թթ.։ Հավանորեն Կիրակոսը, իբրև կրտսեր աշակերտ, Վանականի հետ կապված է եղել դեռևս Նոր Գետիկում, ուր դուցե նաև դասեր է առել Վանականից մինչև Խորանաշատ գնալը։ Վանականի կենսագրության մեջ ասված է. «Մարմնով վայելչահասակ էր, խոշորադեմ, փոքրաքիթ, լայնամորուք և փառահեղ, մեծաշուք և պատկառազդու, քաղցրախոս և շնորհալից, մտքով բեղմնավոր ու պերճախոս, ժուժկալ ու անձանձիր ուսուցանող»[4]։ Այսպիսի մարդը չէր կարող չգերել ուսումնածարավ Կիրակոսին։ Եվ ահա հենց Խորանաշատը կառուցվում է, Կիրակոսը, դեռևս 17 տարեկան պատանի, Նոր Գետիկից փոխադրվում է իր սիրելի Վանականի մոտ՝ Խորանաշատ։ Այնուհետև (սկսած 1220 թ.) նա գործում է Խորանաշատում և վարդապետ է ձեռնադրվում Վանականի կողմից։

Խորանաշատին բախտը երկար չի ժպտում. չանցած մի հինգ տարի՝ 1225 թ., Խորասանի Սուլթան Ջալալեդդինի հրոսակները հաղթում են հայ-վրացական միացյալ զորքերին և հասնում են Տավուշ։ Այստեղ կողոպտում են Խորանաշատը, ցաքուցրիվ անում միաբանությունը։ Վանականը չի հուսահատվում։ Տավուշի Լորուտ գյուղի մոտ մի քարայր է փորում և գրքեր հավաքելով վերսկսում է Խորանաշատի գործը։ Այս ամբողջ ընթացքում Կիրակոսը Վանականի հետ էր։

Այստեղ նա ավելի երկար է մնում, քան Խորանաշատում։ Ուղիղ տասը տարի հետո՝ 1235 թ., թաթարական բանակը Մոլար Նուինի առաջնորդությամբ լցվում է Անդրկովկաս և բանակում Մուղանի դաշտում։ 1236 թ. ամռանը այդ բանակը գրավում է Տավուշը և Վանականի վանք-քարայրը շրջապատում, ուր հավաքվել էին շրջակա գյուղերի բնակիչներից շատերը։ Սովից ու ծարավից տառապող ժողովուրդը սարսափած անձնատուր է լինում, երբ Վանականը, նախապես այցելելով զորապետին, խնդրում է խնայել անմեղ ժողովրդին։

Կողոպտելով ժողովրդի ունեցվածքը՝ մոնղոլ-թաթարների հրոսակները արձակում են ժողովրդին, բայց գերի են տանում Վանականին, Կիրակոսին և նրանց ընկերներին։ Թե բանի՞ ամիս է տևում այս գերությունը, հայտնի չէ։ Միայն գիտենք, որ նույն 1236 թ. փրկագնով ազատվում է Վանականը, իսկ միևնույն գիշերը փախչում է նաև Կիրակոսը։

---

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 463։

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ իրեն օգտագործում էին իբրև գրագիր և ոչ մի կնով չէին ցանկանում սպանել, խոստանում էին կին, ծառաներ, ձիեր, միայն թե համաձայնություն տար մնալու Մոլար Նուինի բանակում։

Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ լեզվով էր տարվում գրագրությունը։ Հավանորեն պարսկերեն էր և հայերեն, նայած ուր էին ուղարկվում թղթերը։ Իսկ Կիրակոսը ամենայն հավանականությամբ պարսկերեն իմացել է։

Կիրակոսը իր գերության ամիսներին ծանոթանում է նաև մոնղոլ-թաթարական լեզվին, որից ծանոթացման կարգով բերում է իր պատմության մեջ ավելի քան հիսուն բառ և տալիս նրանց հայերեն զուգահեռները՝ ասելով, թե այդ լեզուն շատ տարիներ մեզ անծանոթ էր, իսկ այժմ ակամայից ծանոթացանք։

Կիրակոսը գերության տառապալից օրերը նկարագրում է սարսռազդու գույներով. դա այնպես ծանր էր, որ նա՝ համբերատար քրիստոնյա վարդապետը, չի դիմանում։ Գերությունից փախչելուց հետո վերջնականապես հանգրվանում է Նոր Գետիկում, որովհետև թաթարական բանակը հեռանում է երկրից։

Նոր Գետիկում նա սոսկ միաբանության անդա՞մ է եղել, թե նաև պաշտոններ է վարել, հաստատուն տվյալներ չկան։ Ալիշանը ենթադրում է, որ Կիրակոսը վանքի առաջնորդ կամ տեսուչ է եղել, որովհետև Վարդան Արևելցին նրան կոչում է ռաքամիների պետ և մարենիների աղուտ անքուսաքեր վայրերի մշակ: *Ալիշանը նշում է նաև այն հանգամանքը, որ նա գործածում է* սաստիւ և բանադրանօք *բառերը, և որ այդպիսի բառեր կիրառում են իշխանություն ունեցողները*[5]*։*

Շատ հավանական է, որ Կիրակոսի նման ուսումնական մի վանական, խառնվածքով բավական եռանդուն, ազգային ու եկեղեցական անկախության ավնիվ գիտակցությամբ օժտված հայրենասեր հայ մարդը ունենար նաև պաշտոններ (մենք հավատացած ենք)։ Սա տվյալ դեպքում կարող էր նպաստել նրա ոչ այնքան գրական, որքան ազգային ու եկեղեցական գործերին։ Գուցե հենց սա է եղել պատճառը, որ նա շրջել է Հայաստանի շատ վայրերում, հանդիպել է նշանավոր մարդկանց, զրուցել է նրանց հետ և այդ զրույցները երբեմն օգտագործել է իր պատմության մեջ։ Այսպես օրինակ՝ 1255 թ. Կիլիկիայի Հեթում թագավորը Մանգու Ղանի մոտից վերադարձի ճանապարհին իջևանում է Նիգ գավառի Վարդենիս գյուղում (Արայի լեռան մոտ)։ Այստեղ Կիրակոսը տեսակցություն է ունենում թագավորի հետ և թագավորի տեղեկությունները բարբարոս ցեղերի ու այլ ժեստերի մասին պատմագրում է՝ բաց թողնելով շատ բաներ, որ կարող էին ընթերցողին հարկավոր չթվալ[6]*.*

Կիրակոսը նկարագրում է Հուլավուի կողմից Բաղդադի գրավման մանրամասները, վերջում ավելացնում է. «Այս ամենը մեզ պատմեց Հասան իշխանը, որին Պռոշ էին անվանում. սա Հաղբակի որդու բարեպաշտ Վասակի որդին էր, Պապաքի ու Մկդեմի եղբայրը, Մկդեմի. Պապաքի, Հասանի ու Վասակի հայրը, որ ականատես ու ականջալուր էր այս դեպքերին և մեծ պատվով պահված էր խանի աչքում» (գլ. 4)։

[5] Տե՛ս «Կիրակոս Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն», Վենետիկ, 1865, էջ Գ։

[6] Տե՛ս Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, գլուխ ԾԸ։

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ նա սոսկ վարդապետ չի եղել, այլ գրական, քաղաքական ու հասարակական կարևոր գործիչ, որը կարիք է ունեցել տեսակցելու երկրի մեծերի հետ, և կամ մեծերը անհրաժեշտ են համարել տեսնել նրան։

Կիրակոսը շատ եռանդուն ու անպիջող է եղել հայ եկեղեցու աղանդավորների և հռոմեական եկեղեցու հանդեպ։

Գանձակեցու գործունեության հայտնի շրջանը հասնում է մինչև 1260 թ.։ Դրանից հետո նա ապրում է ևս 11 տարի։ Չգիտենք, թե ինչով է զբաղվել ավելի քան մեկ տասնամյակ։ Պատմությունը հասցրել է մինչև 1265 թ.։ Այս թվականը հաստատ է, որովհետև նա ծրագրում է պատմել Հուլավուի և Բերքայի ճակատամարտի մասին, որ տեղի է ունեցել Կուր գետի ափին վերոհիշյալ 1265 թ.։ Ահա թշնամի բանակները պատնեշներով ու խորագույն փոսերով դիրքեր են շինել Կուր գետի երկու ափերին, և պատմությունը ավարտվում է։ Ամենայն հավանականությամբ Կիրակոսը այս տողերը գրել է ճակատամարտից վեց տարի հետո և կիսատ թողնելով վախճանվել է։

Վերևում բերված հիշատակարանից հայտնի է դառնում, որ Կիրակոս Գանձակեցին եղել է Կիլիկիայում։ Բայց թե ո՞ր թվականին է նա մեկնել այնտեղ, հայտնի չէ։

Հանգուցյալ ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, վերոհիշյալ հիշատակարանի վրա հենվելով, անտարակույս գտնում է, որ Կիրակոսը եղել է Կիլիկիայում և Հայսմավուրքը այնտեղ է լրացրել։ Մենք նույնպես համաձայն ենք այդ կարծիքին։ 1260 թ. Կիրակոսին Արևելյան Հայաստանի ոչ մի վանքում չենք գտնում։ Բարեբախտաբար, պատմական կեղծիքները վերջին դարերի գործ են և սկիզբ առան կաթոլիկական-եկեղեցական հողի վրա։ Կիրակոսը ճշմարտությունը վեր հանելու համար զլուխ է ջարդում և նրա մտքով երբեք չէր անցնի ուրիշի աշխատանքը յուրացնել։ Հիշատակարանը Կիրակոսինն է. գրված է նրա ձեռքով ու նրա սեփական արտահայտություններով։ Բացի սրանից կա մի այլ պարագա ևս. Կիրակոսը շատ լավ ճանաչում է Կիլիկիան։ Այն ժամանակ աշխարհագրության գրքեր չկային, որ նա «Հայոց պատմությունը» գրելու ընթացքում ուսումնասիրեր նաև Կիլիկիայի աշխարհագրությունը։ Նա շրջել է այնտեղ և ծանոթ է տեղին ու պայմաններին, և Կիլիկիայի քաղաքների ու վանքերի մասին խոսում է ականատեսի վստահությամբ։ Կիլիկիա նրան կարող էր հրավիրած լինել Թեկուզ Հեթում արքան, որ, ինչպես գիտենք, նախապես ծանոթ էր Կիրակոսին։

Կիրակոսի մահը, սակայն, տեղի է ունեցել Արևելյան Հայաստանում։ Գրիգոր Ականցին (նույն ինքը Մաղաքիա Ագեղան), որ Կիրակոսի դասընկերն էր, հաղորդում է, որ հայոց 720 թ. (1271 թ.) վախճանվեցին Հայոց փառավոր վարդապետ Վարդանը և Կիրակոսը։ Այս հաստատ հաղորդումը նույնպես ավելորդ է կասկածի տակ առնել։ Կենդանի մնացած դասընկերը գրեթե նույն ժամանակ (1271 թ.) գրում է իր երկու ընկերների մահվան մասին։ Ի՞նչը այստեղ կարող է ենթադրությունների առիթ տալ։ Մեղ թվում է՝ ոչ մի բան։ Ալիշանը, ըստ երևույթին, ձեռքի տակ ունեցել է մի աղբյուր, որ ասում է՝ Վարդանը Կիրակոսից 50 օր շուտ է մեռել։ Շատ հնարավոր է։ Գրիգոր Ականցին պատահականորեն չի ասում՝ վախճանվեցին Վարդանը և Կիրակոսը, այսինքն՝ առաջ հիշատակում է Վարդանին, ապա Կիրակոսին։

ժամանակակիցների և հետագա պատմիչների համար Կիրակոս Գանձակեցին մեծ հեղինակություն է եղել։ Նրան կոչել են մեծ, ընտրյալ և այլ մակդիրներով։ Ամենից առաջ Գանձակեցու մասին կարծիք է հայտնել նրա ընկեր և գործակից Վարդան վարդապետ պատմիչը, որը դեռևս Գանձակեցու կենդանության օրոք իր «Երգ Երգոցի մեկնութեան» առաջաբանում գրում է, թե «Դու ճանաչվում ես տերունական ոչ միայն անունով (Կիրակոս հունարեն նշանակում է տերունական— Վ. Ա.), այլև էությամբ, իրապես»։ Վարդանը նրան անվանում է բարունիների պետ, «ցանկալի քաղցրավենի»։ Կիրակոսը Վարդանին առաջարկել է գրել «Երգ Երգոցի» մեկնությունը, իսկ այս Վարդանը դիմելով Գանձակեցուն, ասում է. «Իսկ դու մորենիների և աղուտ անբուսաբեր վայրերի մշակդ, մեզ համար հարաժամ անուշ ճաշակ ես և ասածու վրա դրված հույսը»[7]։ Նույն Վարդանը «Հաւաքումն պատմութեան» գործի մեջ Կիրակոսին համեմատում է Վանականի հետ և կոչում է «մեր հարազատ»[8]։ Մի այլ Վարդան պատմիչ, որ Գրիգոր Ականցին է, նույն ինքը Մաղաքիա Աբեղան, նույնպես փառաբանելով Գանձակեցու ուսուցիչ Վանականին, Կիրակոս Գանձակեցուն համարում է նրա գովելի աշակերտը[9]։

XVII դարի առաջին կեսի պատմիչ Դարանաղցին գրում է, թե Կոստանդին կաթողիկոսը ժողով հրավիրեց և դրեց սահմանադրական եկեղեցական կանոններ, որ գրել էր մեծ վարդապետ Կիրակոսը[10]։

Կիրակոս Գանձակեցու մասին այդպիսի գովեստներով են խոսում նաև ուրիշ պատմագիրներ։ Նրա մեծ հեղինակություն վայելելը անցյալի գրական շրջաններում իզուր չի եղել, որովհետև Գանձակեցին ստուգապատում պատմագիր է և իր ժամանակի իրադարձությունները շատ մանրամասն ու հավաստի է նկարագրել։

Հայ հին գրականության մասնագետ Զարպհանալյանը, քննադատելով Գանձակեցուն, ասում է, իբր թե նա չունի այն «կարգաբան ոճը», որն իր վարդապետը (այսինքն Վանական Վարդապետը) և ուսումնակիցը (Վարդան պատմիչը, որ Կիրակոսի դասընկերն էր) գործածել են իրենց գրվածքների մեջ[11]։

Մեզ անհասկանալի է այս «կարգաբան ոճ» ասածը. եթե դա նշանակում է խրթնաբանություն և ճոռոմաբանություն, ապա իսկապես Կիրակոսը այդ-

---

7 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 470—471։

8 Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 146—147։

9 Մաղաքիա Աբեղա, Վասն ազգին Նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 12 և Պատմութիւն թաթարաց Վարդանայ պատմչի, Երուսաղեմ, 1870, էջ 22։

10 «Ժամանակագր. Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ», Երուսաղեմ, 1915, էջ 304։

11 Տե՛ս «Հայկական հին դպրութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 747։ Դժբախտարար, այսպիսի կարծիք դեռևս 1865 թ. Կիրակոսի երկի հրատարակության առաջաբանում հայտնել է նաև Ալիշանը։ Ալիշանը գտնում է, որ Վարդան Արևելցին անարդար է մեծարում Կիրակոսին... Նրա դիրքը «ոչ խոսքի նրբությամբ և ոչ էլ բառերի ընտրությամբ արժան չէ զուգադասվելու հոր (Վանական Վարդապետի) և եղբայրակցի (Վարդան Արևելցու) շարքում»։ Հետագայում Ալիշանը արդարորեն փոխել է վերաբերմունքը Կիրակոսի հանդեպ։ «Բավական կիրթ ճաշակ և լեզու ունի սա և կրնե պատիվ իր շատ անգամ հիշած և գոված Վանական Վարդապետին» (տե՛ս «Հայապատում», Ա, էջ 106)։ Շարունակության մեջ ասում է. «Թեպետ հաստ գիրք մը չէ, բայց բավական հմտությամբ և ախորժելի, որով ԺԴ դարու պատմչաց ընտրելագույն կրնա ըսվիլ» (նույն տեղում, էջ 107)։

պիսի գրող չէ։ Նա իբրև պատմիչ, հայ ժողովրդի հարազատ զավակն է և իր աշխարհայացքով, սկզբունքներով կանգնած է ժողովրդի շահերը պաշտպանողի դիրքերում. նրա գրքի մեջ չենք կարող ցույց տալ որևէ արտահայտություն, որ մատնանշի նրա տատանումը կամ լքումը իր ազնիվ սկզբունքներից։ Իբրև ժողովրդի մարդ ու գրող, նա պարտավոր էր գրել այնպես, որ ամեն ընթերցող հասկանար։ Արդարև, Գանձակեցու լեզուն XIII դարի ժողովրդական հայերենն է՝ դրական մշակումներով։ Ամբողջ գրքում չկա այնպիսի արտահայտություն, որ անհասկանալի մնա, եթե այն չի աղավաղված։ Աշխատավոր ժողովրդի վճիտ ու ազնիվ մտածումները նա արտահայտում է նույնքան վճիտ ու կանոնավոր լեզվով՝ խույս տալով խրթնաբանությունից ու ճոռոմաբանությունից։ Խորատես ու լայնահոն Մանուկ Աբեղյանը նկատել է Գանձակեցու լեզվի ու ոճի առավելությունը և կարծես իբրև պատասխան Զարպհանալյանի գրում է. «Եվ այդ (պատմությունը) պատմել է նա պարզ, հեշտ, հասկանալի լեզվով, առանց ձգտելու որևէ ճարտասանական զարդարանքների ու վերամբարձության»[12]։

Գրաբարագետ Աբր. Զամինյանը նույնպես նշում է, որ Կիրակոսի «լեզուն իր ժամանակակիցների լեզվի համեմատությամբ ընտիր է. հին և ընտիր արտահայտություններու հետ ունի նաև աշխարհաբարի բառեր ու դասավորություն»[13] (իմա՛ շարադասություն)։

Այսպիսով՝ որքան ավելի խորն է ուսումնասիրվում Գանձակեցին, այնքան ճանաչվում է իր բարձր արժանիքներով։

Ըստ հանգուցյալ ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կազմած ցանկի՝ Կիրակոս Գանձակեցու գրչին պատկանող աշխատությունների մեջ նախ նշվում է Տոնապատճառ-տոնացույցը (Հայսմավուրքը)։ Այս աշխատությունը Կիրակոսից առաջ կազմված է եղել։ Բայց Կիրակոսը, բաջածանոթ լինելով հայ եկեղեցական գրականությանը՝ հավաքում է այն բոլոր եկեղեցական-տոնական գրվածքները, որոնք այդ Հայսմավուրքի մեջ չեն ընդգրկվել, և ըստ տոնական օրերի վերադասավորում է Հայսմավուրքը, լրացնում, ամբողջացնում է՝ ավելացնելով հարյուր յոթանասուն ճառ։ Վերջացնելուց հետո գրում է նաև հիշատակարանը ու այնքան կարևորություն է տալիս իր հեղինակությանը, որ ջնջողի հասցեին սպառնական անեծքով վակում այն։

Հայսմավուրքի մեջ մտնում են «Պողոս Եպիսկոպոսի վարքը», «Աստվածածնի վերափոխման սաղմոսական շարականը»։ Կիրակոսը գրել է նաև բանադրական թուղթ ընդդեմ Դավիթ Ծարեցու, մեզ չհասած նամակներ՝ ուղղված Վանականին, Վարդանին և այլ ուսումնակիցների։

Հիշյալ գրություններով Կիրակոսը հայոց հին գրականության պատմության մեջ տեղ չէր ունենա, եթե գրած չլիներ իր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը։

Կիրակոսը իր պատմության շարադրմանը ձեռնամուխ եղավ, դրդված հետևյալ հանգամանքներից։

Ամենից առաջ նա մարդու մեջ գնահատում է տքնաջան աշխատանքը, նոր բան ստեղծելու և ուրիշներին օգտակար լինելու մեծ նպատակը։ Մարդը

---

12 Մ. Արեղյան, Երկեր, Դ, Երևան, 1970, էջ 237։

13 Աբր. Զամինյան. Հայ գրականության պատմ., Ա մաս, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 204։

պետք է հյուծվի ու մաշվի տաժանքով և ծանր աշխատանքով, որ թերևս պետքական բան գտնի, կարող լինի հետաքրքրվողի իղձն ու փափագը կատարել։

Կիրակոսին դրդող մյուս պատճառը այն է, որ նա ուզում է հավիտյան հիշվել ու չմոռացվել։ Միջնադարյան բանաձևը՝ «Զեռքս երթայ դառնայ ի հող, Գիրս մնայ յիշատակող», շատերին քուն ու դադար չի տվել։ Կիրակոսը նույնպես շատ է հոգում այդ առթիվ։ Քրիստոնյա վարդապետը նղովք է կարդում իր հիշատակարանն ու իր անունը ապառիկ ջնջողին։ Մոռացման վախը ստեղծագործական ազդակ է դառնում։

Երրորդ պատճառը պատմիչն ինքը ձևակերպում է այսպես. «Իսկ մեր այս ձեռնարկումը թող ոչ ոք հանդգնություն չհամարի, այլ [ընդունի] իբրև բարի նախանձի գործ, որովհետև մեր մտածումները մեզ տանջում են՝ լռության չմատնելու այսպիսի ծանր աղետները, որ լսեցինք մեր ականջներով և տեսանք աչքերով»։ Պատմիչին մտահոգում է պատմական անցքերի ու անձերի անկորուստ փոխանցումը հաջորդ սերունդներին. նա իրեն, իբրև մտավորական մարդու, պատասխանատու է զգում սերունդների առջև. միանգամայն ազնիվ և բարձր պատասխանատվություն, որի գիտակցումն իսկ այն ժամանակի համար իմաստություն ու առաքինություն էր։

Չորրորդ հանգամանքն էլ այն է, որ Կիրակոսը փոքր հասակից մեծացել էր այնպիսի միջավայրում, ուր խոսակցության առարկան գիրքն ու դպրությունն էր, ուր միտքն ու մտահոգությունը գրի և գրականության համար էր. ուր Կիրակոսի ուսուցիչները պատմիչներ ու գրողներ էին, իսկ ընկերակիցները այնպիսի մարդիկ, որոնց ինքն էր պատվիրում գիրք գրել։

Ահա այս բոլոր հանգամանքները գալիս են միահամուռ պարտադրելու Կիրակոսին հայոց պատմություն գրելու, և նա պատվով է կատարում իր խնդիրը։

Կիրակոսը գիրքն սկսել է շարադրել 1241 թ.։ Նա մի շնչով չէր կարող վերջացնել իր աշխատությունը, քանի որ նպատակադրել էր ժամանակի պատմությունը գրել։ Եվ նա հանգիստ սպասում էր դեպքերի կատարման և, ըստ երևույթին, շարադրում էր ոչ անմիջապես։

Վիճում են, թե Կիրակոսը պատմությունը կիսատ չի թողել, այլ գրել-վերջացրել ու վերջակետը դրել է։ Այս պնդումը իրական չէ։ Կիրակոսի պատմությունը կիսատ է մնացել։ Նա Բերքայի ու Հուլավուի ճակատամարտը սկսել է նկարագրել 5—6 տարի հետո, ամենայն հավանականությամբ, 1271 թ. և, չհասցնելով ավարտել, վախճանվել է։ Երևի նա պետք է նկարագրեր նաև հետագա դեպքերը։ Կիրակոս Գանձակեցին սովորություն ուներ հիշատակարանով պսակելու իր ավարտուն աշխատանքները։ Անկարելի է, որ նա «Հայոց պատմությունը», որ նրա տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունքն է, թողներ առանց հիշատակարանի և թշնամի բանակների դիրքերը նկարագրեր առանց ճակատամարտի ու նրա արդյունքի հիշատակման։ Պատմության վերջին կիսատ էջը բաց է մնացել հեղինակի հանկարծական մահվան կամ շատ ծանր հիվանդության հետևանքով, երբ նա արդեն ի վիճակի չէր եղել մի որևէ տող ավելացնելու։

Գանձակեցու հիմնական նպատակն է եղել գրել մոնղոլ-թաթարների արշավանքների պատմությունը, չնայած իրենից առաջ իր ուսուցիչ Վանականը արդեն գրել էր։ Կիրակոսը գտնում է, որ մի մարդը չի կարող պատմելով

սպառել այն ամենը, ինչ որ գործել են մոնղոլ-թաթարները։ Այդպես են մտածել նաև Կիրակոսի ընկերներ Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Ականցին, որոնք նույնպես գրել են մոնղոլ-թաթարների մասին։ Բայց որպեսզի իր պատմության համար հենարան ունենա, Գանձակեցին համառոտ շարադրում է հայոց եկեղեցական ու քաղաքական պատմությունը մինչև իր ժամանակները, որից հետո միայն սկսում է իր բուն նպատակադրության իրագործումը, այսինքն՝ թաթար-մոնղոլների արշավանքների, պատերազմների, ավարառության ու կոտորածների պատմության շարադրումը։

Գանձակեցու, իբրև պատմիչի, արժանիքները ի հայտ են գալիս ամբողջ երկի մեջ։ Ամենից առաջ պետք է նշենք նրա ազնիվ հայրենասիրությունը։ Միջնադարյան կրոնակենտրոն համապարփակ գաղափարի տիրապետության շրջանում հայրենիքը, պետական անկախությունը, ազատությունը և նման ըմբռնումները հարաբերական էին։ Եթե օտարը չէր բռնանում քրիստոնյայի հոգու վրա, վանքերն ու վանականներին չէր կողոպտում, թույլ էր տալիս ժամերգություններն ու կրոնական այլևայլ արարողությունները, ապա քրիստոնյա որոշ պատմիչների համար ամեն ինչ բարեհաջող էր ներկայանում, և տիրապետողը գովերգվում էր իբրև քրիստոսասեր, ազատության պաշտպան և այլն։ Գանձակեցին խստիվ զանազանվում է դրանցից։ Հայրենիքի ազատությունը, պետական անկախությունը նրա ըմբռնողությամբ ազգի համար կենսական գործոններ են։

Իր պատմության առաջին մասի շարադրանքը արդարացնելու համար նա գրում է. «Բայց առաջին աշխատասիրողներից (պատմագիրներից) յուրաքանչյուր որ բանելու մի տեղ գտավ. կամ նշանավոր թագավոր էր և կամ հայանի ազգերի նահապետություն։ Իսկ մենք այս բոլորից զրկվել ենք, որովհետև Արշակունի ու Բագրատունի թագավորությունը վաղուց արդեն վերացած է, իսկ հայկական իշխանները ոչ մի տեղ չեն երևում. [Երբ կան էլ], ապա ուրեմն օտար աշխարհի զանազան տեղերում թաքնված ու պահված են»։

Պատմիչն այսպես է ողբում Արշակունի ու Բագրատունի թագավորությունների անկումը։

Հայրենասիրության հետ նա փառաբանում է նաև ազգային արժանապատվությունը։ Սա ոգևորված նկարագրում է, թե ինչպես է Դագիկ թագավորը պատժում ամբարտավան բյուզանդացի մետրոպոլիտ Մարկոսին՝ այս ճիվաղի կողմից հայ անվանը հասցված անարգանքի համար։

Հայրենասիրությունը Գանձակեցու համար ամենից առաջ ժողովրդասիրություն է, որ նրան ժամանակակիցներից աչքում շատ է բարձրացնում։ Հայ ժողովրդին բնութագրելով բարությամբ, ազնվությամբ, կրոնասիրությամբ և այլ բարեմասնություններով՝ Կիրակոսը միաժամանակ հենց նրա մեջ երկու շերտ է տեսնում՝ իշխաններ-հարուստներ և աշխատավորներ։ Գանձակեցին անդավաճանորեն կանգնած է այս վերջինների պաշտպանության դիրքերում և ոտքի չի փախցնում առաջիններին դատապարտելու համար։ Նա պատմում է, թե Զարմաղանը շրջապատել է Անին. ժողովուրդը հերոսաբար կռվում է պարիսպների վրա, իսկ քաղաքի իշխանների մի մասը օգնում է թշնամուն, որպեսզի իր անձը ազատի։ Սակայն դավաճանությունը խստորեն պատժվում է, կոտորվում են նաև դավաճան իշխանները։ Գուցե սա Կիրակոսի ցանկությունն է, որ դավաճանները պատժվեն։ Մեզ համար կարևորը տվյալ դեպքում պատմիչի վերաբերմունքն է։

Կիրակոսը պատմում է, թե երկիրը փոքր-ինչ խաղաղվել էր, և մարդիկ ավելի էին ապավինել իշխաններին, քան աստծուն։ Իշխանները զրկում ու կողոպտում էին աղքատներին և այդ զրկանքների գնով գնում էին թանկագին զգեստներ ու հագնում, ուտում-խմում էին և ամբարտավանորեն հոխորտում։

Գրքի 57-րդ գլխում պատմվում է Մանդու Վանի աշխարհագրի մասին։ Հարկերը այն աստիճան շատ էին, որ վճարել անհնարին էր։ Բոլորը աղքատացել էին, հարկերի դիմաց երեխաներին էին վերցնում, թաքնվողներին բռնում և սպանում էին։ Ահա այս համատարած թշվառության մեջ, ըստ Կիրակոսի հաղորդման, իշխանները, գավառատերերը նույնպես կողոպտում էին ժողովրդին՝ իրենց համար։

Կիրակոսը ատում է մանավանդ ժլատ հարուստներին ու իշխաններին, որոնք չեն զբաղվում երկրի շինարարությամբ, բարեգործությամբ, այլ դրամը կուտակում են միայն ընչաքաղցությունից։

Ջաղատա անունով զորավարը գալիս է Լոռե քաղաքի վրա։ Քաղաքի իշխան Շահնշահը «զրկել ու կողոպտել էր իր հպատակներին և այնտեղ ստեղծել էր խոր մի գանձատուն. որ ոչ ոք չէր կարող տեսնել, քանի որ հորի բերանը այնքան նեղ էր արել, որ միայն լցնելու համար էր պիտանի, իսկ հանելու համար պիտանի չէր»։

Կիրակոսը առարկայական պատմիչ է։ Հայրենասեր ու ժողովրդասեր իշխաններին փառաբանում է ըստ նրանց արժանավոր գործերի, իսկ գավառաններին, ժլատներին, կողոպտիչներին դատապարտում է ամենախիստ խոսքերով։

Այս ամենը բխում են նրա լուսամիտ գաղափարներից, մանավանդ մարդասիրությունից։ Նա խարազանում է եսասիրությունը, ծուլությունը, և սրան հակառակ փառաբանում է աշխատասիրությունը, ուրիշների համար գործելու, ստեղծելու ձգտումն ու աշխատանքը։ Իր ուսուցիչ Վանականի առաջին արժանիքը Կիրակոսի համար այն է, որ նա քրտինք ու ջանք է թափել ուսուցչական գործի վրա, բազմաթիվ տղաների փառքի է հասցրել։ Կիրակոսը նրան նմանեցնում է թռչող նրբաթև մեղվի, որ բազմատեսակ ծաղիկներից պետքականն ու օգտակարը հավաքում է ռամիկների և թագավորների համար։ Մարդու մեծությունը, ըստ Կիրակոսի՝ ուրիշին օգնելու, բարձրացնելու մեջ է. սա, քրիստոնեական առաքինություն լինելով, ամենից առաջ մարդկային առաքինություն է։

Իբրև պատմիչ Կիրակոսը Խորենացու նման մեծ չէ անշուշտ, բայց նրա ուշադիր ընթերցողը կտեսնի, որ Կիրակոսը քաջածանոթ է հայ և հայերենի միջոցով մեզ հասած օտար գրականությանը, ինչ նա ձեռք բերելու հնարավորություն է ունեցել։ Նա մինչև իսկ ծանոթ է պատմական այնպիսի երկերի, որոնք մեզ չեն հասել (Խոսրով, Շապուհ Բագրատունի, Վանական)։

Իր ժամանակի պայմաններում նա, բնական է, չէր կարող շփման մեջ մտնել արաբ, հույն, ասորի և այլ պատմիչների հետ, որպեսզի ընդլայներ իր պատմագիտական հայացքներն ու պատմական տեղեկությունները, մանավանդ որ իր պատմության նպատակադիր մասի համար մտադիր էր իր տեսածներն ու լսածները գրի առնել և ոչ թե կարգավորված մի պատմական երկ գրելու ձեռնարկել։ Այս առումով նա լիովին հասել է իր նպատակին։

Վերջապես պատմիչի համար, իբրև քրիստոնյայի, ամենահեղինակավոր աղբյուրը Աստվածաշունչն էր, որը Կիրակոսը գիտեր փայլուն կերպով։

Կիրակոսը ուներ նաև պատմիչի համար մի ուրիշ շատ կարևոր հատկանիշ, որ մեր աչքում շատ է բարձրացնում նրան։ Նա բավարար չափով ծանոթ է այն աշխարհագրական միջավայրին, որը նկարագրում է իր պատմության մեջ։ Հատկապես Հայաստանի վայրերի իր քաջածանոթությամբ զարմացնում է ընթերցողին։ Հազվադեպ է պատահում, որ նա վայրերը շփոթի միմյանց հետ, որ այս դեպքում նույնպես բնական է։ Հավանորեն Կիրակոսը Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները շրջելու առաքելություն է ունեցել և կամ հենց այդ առաքելությունը հանձն է առել երկրին ծանոթանալու համար։ Ամենուրեք տոնահանդեսներին, նավակատիքներին (շինության ավարտի տոնահանդես), համազգային նշանակություն ունեցող տոներին, նշանավոր հանդիպումներին նա ներկա է գտնվել, և սրանք նրան հնարավորություն են տվել ամենը նկարագրելու ճիշտ ու հավաստի և ժամանակագրական ստույգ տեղեկությամբ։

Կիրակոսը իբրև մարդ ու մտավորական տառապել է իր դարի համար մի բնորոշ թերությամբ՝ սնահավատությամբ։ Նա հավատացել է սրբերի հրաշագործություններին, դևերին ու սատանաներին, նրանց չարագործությունները իրականություն է համարել և իր հրաշալի պատմության մեջ բերել է մի շարք ծիծաղելի հրաշապատումներ, որոնք նսեմացնում են իրեն ու իր գիրքը մեր աչքում, որքան էլ որ մենք լայնահայացորեն փոխադրվենք XIII դարը և երևույթները չափակշռենք պատմական հողի վրա՝ դարաշրջանի հասարակական, կրոնական ըմբռնումները հաշվի առնելով։ Բայց այս խեղճ սնահավատության մեջ էլ Կիրակոսը բարձր է իբրև մարդ։ Նա հրաշապատումները ներկայացնում է իբրև ականջալուր տեղեկություններ. ոչ մի անգամ չի գրառում, թե ինքը տեսել կամ ներկա է գտնվել. իրեն պատմել են, և նա էլ հավատացել է։

Սնահավատությունը, սակայն, չի խլում նրա ազնվությունը, ճշմարտախոսությունը, վճիտ պարզամտությունը, մի բան, որ հեռու է պահում պատմիչին կեղծ բարոյախոսական նախապաշարումներից և անմեղորեն պատմել է տալիս կենցաղային այնպիսի բաներ, որ XIII դարի վարդապետը անպայման կխուսափեր պատմելուց։

Կիրակոս վարդապետի այս բոլոր առաքինություններն ու պակասությունները արտացոլվել են նրա շարադրած պատմական երկում. որի խոշոր արժեքը ամենից առաջ պարփակվում է մոնղոլ-թաթարական արշավանքների հավաստի նկարագրության մեջ։ Անդրկովկաս ներխուժած հորդաների առաջնորդների, մղած ճակատամարտերի, ավերած բնակավայրերի, տեղի ժողովրդի ու առաջնորդների հետ ունեցած բոլոր հարաբերությունների մասին բնականաբար Կիրակոսը պատմում է նաև հարցուփորձի հիման վրա, բայց շատ պատմական իրողություններ էլ ինքը տեսել է իր սեփական աչքերով. մանավանդ մի քանի ամիս էլ շրջել է մոնղոլ-թաթարական մի զորաբանակի հետ։ Սրանցից բացի, Կիրակոսը ձեռքի տակ ունեցել է նաև Վանականի, դուցե նաև Վարդան Արևելցու պատմությունները, որոնք վերաբերել են մոնղոլ-թաթարական արշավանքներին։ Ուրեմն Կիրակոսի պատմության վերջին մասը հավաստի պատմություն է՝ շալադրված ճշմարտախոս, սուտն ու կեղծիքը սատանայական մեղք համարող ասավածավախ մի մարդու կողմից։ Եվ իզուր չէ, որ մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ու նրանց աշխարհակալ նվաճումների պատմությամբ զբաղվող օտար պատմաբանները և նույնիսկ վիպասանները Գանձակեցու պատմությունը շատ կարևոր մի աղբյուր են համարում.

նրանից վերցված տեղեկությունները հավաստի ու անառարկելի են նրանց համար։

Կիրակոսը սոսկ ճակատամարտերի ու թագավորների ժամանակագիր չէ։ Նրան հետաքրքրում են ժողովուրդների կենցաղը, սովորությունները, պաշտամունքային արարողությունները, արտաքինը, ուտելիքները, ռազմական միջոցները, կռվելու եղանակները, հոգեկան ու բարոյական ըմբռնումները, լեզուն և այլ հատկանիշներ, որոնք նա սիրով սփռում է իր պատմության մեջ՝ նույնիսկ չխուսափելով կենցաղագրական անպատշաճություններից։ Կիրակոսի նկարագրելու կարողությունը ցույց տալու համար այստեղ բերենք Լ գլխից մի փոքրիկ հատված։ «Կերպարանքով ու տեսքով ահավոր տգեղ էին (մոնղոլ-թաթարների մասին է) և զարհուրելի. մորուք չունեին, բայց ոմանք սակավաթիվ մազ ունեին շրթունքին կամ դնչին։ Աչքերը նեղ էին ու սրատես, ձայնները նուրբ ու սուր, երկարակյաց էին ու դիմացկուն։ Երբ լինում էր, հաճախ էին անհագ ուտում ու խմում, իսկ երբ չկար, ժուժկալ էին։ Ուտում էին ամեն տեսակ կենդանի՝ մաքուր, անմաքուր. ձիու միսը ավելի էին գերադասում. կտոր-կտոր հոշում էին, խաշում, կամ խորովում էին առանց աղի և ապա մանր կոտորում էին, թացացնում աղաջրում և այդպես ուտում. ոմանք ուղտերի նման ծնկում էին, ոմանք էլ նստած էին ուտում։ Ուտելիս համահավասար բաժանում էին տերերին ու ծառաներին, իսկ կումիս կամ գինի ըմպելիս՝ մեկը մեծ ամանով վերցնում էր իր ձեռքը և փոքր բաժակով մեծ ամանից առնում շաղ էր տալիս դեպի երկինք, ապա արևելք, հյուսիս, հարավ, և ապա ինքը՝ շաղ տվողը, մի քիչ խմում էր նրանից և մատուցում էր ավագագույնին։ Իսկ եթե որևէ մեկը նրանց համար ուտելիք կամ ըմպելիք էր բերում. նախ բերողին էին տալիս ուտելու և խմելու, իսկ հետո իրենք էին ուտում ու խմում, որպեսզի մահադեղերից չվնասվեն։ Ինչքան կին կամենում էին, այնքան առնում էին, բայց իրենց կանանց հետ պոռնիկ չէին պահում, իսկ որտեղ հանդիպում էին այլազգի կանանց, անխտիր խառնակվում էին։ Ողջությունը ատում էին, մինչև իսկ [գողերին] դաժանորեն սպանում էին։ Որևէ պաշտամունք կամ երկրպագություն չէին կատարում, բայց ամեն բանում շուտ-շուտ հիշատակում էին աստծու անունը... [ասում էին], թե իրենց արքան ազգակից է աստծուն։ Երկինքը աստված վերցրել է իր համար բաժին, իսկ երկիրը տվել է խաղանին։ Որովհետև ասում էին խաղանի հայրը՝ Ջանգզ Ղանը, տղամարդու սերմից չի սերվել, այլ ինչ-որ լույս է եկել աներևույթից, տան երդիկով ներս է մտել, և մորն ասել է, թե՝ «կհղիանաս և ինքնակալ որդի կծնես երկրի համար»։

Այս փոքրիկ հատվածում ամեն ինչ ասված է մոնղոլ-թաթարների մասին։ Պատմիչը շտապում է ասել, թե ով է իրեն այս բաները պատմել, իսկ պատմողը որտեղ և ումից է լսել։ Ամեն ինչ ճշմարիտ ու պարզ։

Գանձակեցին նաև պատմում է ասիական այնպիսի ցեղերի մասին, որոնց հետքն անգամ չի մնացել։ Ահա թե որքան կարևոր է Գանձակեցու պատմությունը հենց իրենց՝ մոնղոլների, նրանց տիրած երկրների և XIII դարի ընդհանուր պատմությամբ զբաղվող մասնագետների համար։

Հայաստանի և ընդհանրապես Անդրկովկասի XIII դարի քաղաքական, կրոնական, մշակութային, հասարակական ու տնտեսական կյանքի պատմության տեսակետից Կիրակոս Գանձակեցու երկը եզակի նշանակություն ունի։ Ակադ. Հ. Մանանդյանը, ընդգծելով այդ, մոնղոլ-թաթարական շրջանի Ան-

դերկովկասի պատմությունը շարադրել է՝ Կիրակոսի աղբյուրների հիման վրա։ Նա հաղվադեպ է դիմում Վարդան վարդապետին, Օրբելյանին, Հեթումին, որովհետև ավելի մանրամասն ու ստույգ այդ շրջանը ոչ ոք այնպես չի ներկայացրել, ինչպես Գանձակեցին։

Կիրակոսը չի սահմանափակվում Անդրկովկասի պատմությամբ։ Նա նկարագրում է նաև Արևմտյան Հայաստանի և նրանից հարավ ընկած երկրների նվաճումը և հատկապես մեծ գոհունակությամբ պատմում է արաբական խալիֆայության անկումը։

Կիրակոսը սոսկ ժամանակագիր չէ. նա մանրամասն նկարագրում է հայ ավատական իշխանությունների դերն ու նշանակությունը, նրանց իրավունքներն ու գործունեությունը, վրացական կենտրոնական պետության հետ գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները, հարկերը, ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական վիճակը, հավատալիքները, մշակութային կյանքը, շինարարությունն ու շինարարական արվեստը, դպրոցները, վանական հաստատությունները և այլն։ Կիրակոսը համառոտ ու ընդհանուր կերպով ուրվագծել է հայոց հին գրականության, հատկապես եկեղեցական գրականության պատմությունը։ Այս տեսանկյունից այդ գիրքը իսկական պատմություն է։

Կիրակոսի գիրքը հետագա պատմիչները օգտագործել են իբրև սկզբնաղբյուր՝ մեծ հավատ ընծայելով նրա ստուգապատումությանը։

Նա պատմությունը դիտել է իբրև առարկայական իրողություն, որն անհրաժեշտ է ստույգ կերպով փոխանցել սերունդներին։ Հենց այդ է պատճառը, որ նրա համար պատմական աղբյուր են ծառայել ո՛չ միայն գրավոր հիշատակարանները, այլև զրույցները, բանավոր պատումները, ավանդությունները, որոնցից նա անխտիր օգտվել է։ Եթե չլիներ ավանդական մտավախությունը (թե կարող է հարկավոր չհամարվել), գուցե Կիրակոսի միջոցով ըստացած լինեինք շատ հետաքրքրական զրույցներ ու ավանդություններ, որոնք նա չի հանդգնել մտցնել որոշ չափով սրբագործության ենթարկված պատմության մեջ։

Կիրակոս Գանձակեցու աշխատության պատմագիտական թերությունները պետք է որոնել ոչ այնքան հեղինակի՝ իբրև պատմիչի, անձի, նրա մտավոր ունակությունների, պատմության հանդեպ ունեցած պատասխանատվության գիտակցության պակասի, որքան ժամանակի ու այս վերջինի ընձեռած հնարավորությունների մեջ, մի խանգարիչ հանգամանք, որ շատ պատմիչներ չեն կարողացել հաղթահարել ու վերացնել իրենց անանպարհից։ Նա իր գրքի առաջին մասի համար իբրև աղբյուր ունեցել է մեր հին պատմագրությունը, որտեղ ժամանակագրական ու պատմագիտական բազմապիսի հարցեր պարզաբանելու և ճշգրտելու համար, ժամանակակից ծով տեղեկությունների առկայության պայմաններում, այսօր էլ դեռ շատ ջանք ենք թափում։

Կիրակոսը իր դարում բնականորեն չէր կարող այդ հարցերը լուծել և մեզ հասցնել ժամանակագրորեն ճշգրիտ պատմություն։

Այդ նույնը կարելի է ասել մոնղոլական արշավանքների վերաբերյալ։ Շատ իրողություններ նա նկարագրել է՝ լսելով ականատեսների և նույնիսկ ոչ ականատեսների պատմածները։ Բնականորեն այդպիսի նկարագրությունների մեջ ևս պետք է թափանցեին անճշտություններ, թյուրիմացություններ, ժամանակագրական շփոթանքներ։

Եվ վերջապես մտքով պետք է վոխադրվենք XIII դարը ու պատկերացնենք ժամանակակից մարդուն։ Տվյալ դեպքում Կիրակոսը իրեն պատկերացնել տալու համար ստեղծել է բոլոր հնարավորությունները։ Նա եղել է միամիտ հավատացյալ ոչ միայն այս բառի կրոնական առումով։ Ինքը ճշմարտախոս լինելով հավատացել է ամեն ստի ու առասպելախառն պատմության։

Այս առարկայական ու անձնական հանգամանքները չէին կարող իրենց խոր ազդեցությունը չթողնել Գանձակեցու ստեղծած պատմության վրա։

Բացի այն հնարովի, անիրական, միջնադարյան միամիտ երևակայության ստեղծած զրույցներից ու սնահավատությունից, որոնց մասին մենք հիշատակեցինք, գրքի մեջ անցել են բավականաչափ պատմական անճշտություններ։

Կիրակոսը հաղորդում է, որ պարսից արքան Արտաշիրի գահընկեցությունից հետո Հայաստանի մարզպան նշանակեց Վարդանին։ Արտաշիրի կամ Արտաշես Երրորդի գահընկեցությունից հետո պարսից Վռամ Հինգերորդը Հայաստանի մարզպան է նշանակում Վեհմիհրշապուհ պարսիկին, իսկ սրանից հետո՝ 441 թ., Հայաստանի մարզպան է դառնում Վասակ Սյունին։ 417 թ. Թեոդոս Փոքր կոչված կայսրը Վարդան Մամիկոնյանին ստրատելատության աստիճան է շնորհում։ Ահա պատմական այս երկու իրողությունները Կիրակոսի պատմության մեջ շփոթվել են։

Կիրակոսի գրքում երբեմն տարբեր ժամանակներում ապրող պատմական անձերը մոտեցվում են միմյանց։ Հռոմեական կայսր Հուլիանոսը գահ նստեց 361 թ., Հայոց թագավոր Տիրանը 350 թ. արդեն գահազուրկ էր, իսկ Հուսիկ կաթողիկոսը 350 թ. առաջ Տիրանի ձեռքով բրածեծ սպանված էր, մինչդեռ Գանձակեցին պատմում է, որ Տիրանը հրամայեց Հուլիանոսի պատկերը կախել եկեղեցում, իսկ Հուսիկն ընդդիմանում էր։

Այստեղ Ներսես Մեծի մասին պատմվում է, որ, իբր, Թեոդոս Մեծը նրան աքսորից վերադարձրեց մայրաքաղաք, ուր 381 թ. տեղի պիտի ունենար 180-ի (ըստ Կիրակոսի՝ 150-ի) հոգևոր ժողովը, և, իբր, Ներսեսը մասնակցեց այդ հոգևոր ժողովին և հետո Հայաստան վերադարձավ։ Սակայն պատմական իրողությունն այն է, որ Ներսեսը 373 թ. արդեն վախճանված էր և, բնական է, 381 թ. ժողովին չէր կարող մասնակցել (տե՛ս էջ 13)։

Հայոց Պապ թագավորը 374 թ. բյուզանդական կայսր խարդախ Վաղեսի սադրանքով սպանվեց խնջույքի սեղանի վրա, իսկ Թեոդոսը կայսր դարձավ 379 թ.։ Մեր պատմիչը Վաղեսի գործողությունները վերագրում է Թեոդոսին։

Այս կարգի ուրիշ սխալների հետ երբեմն Կիրակոսը շփոթում է նաև տեղանունները։ Այսպես, նա Վայոց ձոր անունը կապում է VIII դարում ապրած Ստեփանոս Սյունեցու սպանության հետ։ Երբեմն գավառը գյուղի տեղ է ընդունում կամ, ընդհակառակն. օրինակ, Վայոց ձորի Արկազ գյուղը համարում է գավառ, Ոստան գավառի Ովայք գյուղը տեղադրում է Կոտայքում և այլն։

Թվում է, թե մոնղոլական շրջանի պատմական իրադարձությունները նկարագրելիս պատմիչը պետք է որ սխալներ թույլ չտար, սակայն այստեղ էլ կան վրիպումներ։ Որոշակի հայտնի է, որ թաթարների առաջին արշավանքը Հայաստան տեղի է ունեցել Հյուսիսային Պարսկաստանի վրայով, մինչդեռ Կիրակոսը մոնղոլների մուտքը համարում է Դերբենդից։

Մանուկ Աբեղյանը, խոսելով Գանձակեցու աշխատության այս կարգի թերությունների մասին, ավելացնում է. «Բայց նրա այդ գործն իր ամբողջությամբ

մեր առաջ բաց է անում մի շատ կարևոր պատմական դարաշրջանի պատկերը։ Անհեթեթ բաների մասին պատմվածքներն անգամ իրենց կողմից պարզում են այն ժամանակի և իրեն՝ Կիրակոսի, հետը նաև իր ժամանակակից մտավորականների հասկացողության մակարդակը»[14]։

Աբեղյանի այս խոսքը մեղմացուցիչ լինելով՝ իր խորքում ճիշտ է և ընդունելի, իսկ որքան իմաստուն ու արդարացի է մեր հին գրականության խոշորագույն տեսաբանը, երբ գրում է. «Ինչքան էլ դժվար ժամանակներում էր ապրում նա, բայց և այնպես նա հուսահատ չէր, և այս է նրա անձնական մեծ առավելություններից մեկը»[15]։

Արդարև, Կիրակոսը իր ժողովրդի ապագայի նկատմամբ վառ հավատ ուներ. «Որովհետև հուսով ակնկալում ենք մեզ պատած այս նեղությունից փրկություն, դրա համար մտադրվեցինք մեր ազգի եկող սերունդներին հիշատակ թողնել»[16]։

Եվ նա նույն վառ հավատով հիշատակ թողեց այս պատմությունը ապագա սերունդներին՝ անմահացնելով իր անունը, որի համար նա զարմանալիորեն շատ էր մտահոգված։ Նախաշավիղի վերջում նա գրել է. «Սա թող մեզ համար հուշադամբան լինի ոչ թե Աբիսողոմի քարի նման, այլ կենդանի, որպեսզի սրա մեջ հիշվի Կիրակոսի անունը»։

КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ

(К 700-летию со дня смерти)

Доктор филол. наук В. Д. АРАКЕЛЯН

(Резюме)

Киракос Гандзакеци — армянский историк XIII века. Получив духовное образование, он стал одним из известных деятелей своей эпохи. Среди трудов Гандзакеци большую историческую ценность имеет его книга «История армянского народа».

Основной задачей историка было написать историю нашествия татаро-монголов на Армению в XIII в.

Книга Гандзакеци «История армянского народа» — достоверный источник политической, экономической и культурной истории армянского и соседних с ним народов.

---

14 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 2, Երևան, 1940, էջ 133։

15 Նույն տեղում։

16 Բնագրի նախաշավիղի սկզբում ութ պարբերություն իրար ետևից սկսվում են Կ, Ի, Ի, Ր, Ա, Կ, Ո, Ս տառերով, որ նշանակում է Կիրակոս։